

CEDİTÇİLİK HAREKETİ EKSENİNDE TÜRK DÜNYASINDA İSTİŞARE VE İŞ BİRLİĞİ YILLARI: XX. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE BİR DEĞERLENDİRME

YEARS OF CONSULTATION AND COOPERATION IN THE TURKIC WORLD ON THE AXIS OF THE JADIDISM MOVEMENT: AN ASSESSMENT FROM THE 20th CENTURY TO THE PRESENT

Kamelya TEKNE*

ÖZ

Türklerin milattan önceki asırlardan itibaren güçlü bir millî bilinç taşıdıkları tarihî kayıtlar aracılığıyla tespit edilen bir olgu olarak kabul görmüştür. Avrasya coğrafyasına yayılan Türk boyları ve siyasî teşekkülleri, geniş bir zaman dilimine ulaşan ve mekâna yayılan tarihleri ile kurumsal varlıklarını sergilemişlerdir. Söz konusu yayılım sonucu gerek farklı çevresel koşullar içerisinde bulunmaları gerekse farklı etnik zümreler ve inanç sistemleriyle etkileşim içerisine girmeleri ile jeopolitik konularının belirleyiciliği gibi zorlayıcı dinamikler birtakım konularda (idarî teamüller, ekonomik faaliyetler, dinî pratikler gibi) homojen bir yapı görünümünde kalmalarına engel teşkil etmiştir. Tarihî varoluş düzleminde Türk kültür havzası, kendisini var eden özgün değerlerini koruma kararlılığını göstermiştir. Bahsi geçen bu özgün değerler sistemi, kültürel yapının parçalanmasını engelleyerek tarihî bir süreklilik ve bütünlük arz etmesini sağlamıştır.

Türk medeniyetinin, uzun soluklu tarihî zaman diliminde tekil ve izole edilmiş tezahürler olmaktan çıkarak bütünlük bir sistem ve daimî bir süreç formunda varlık gösterdiğine işaret eden evrelerden biri ceditçilik dönemi olmuştur. Bu dönemde cereyan eden gelişmeler devamında şekillenen fikrî dönüşüm ile Türk Dünyasının modernleşme girişimleri yolunda ortak fikir geliştirme ve kurumsal iş birliği

ABSTRACT

The strong sense of national consciousness possessed by the Turks since the centuries preceding the common era has been established as a fact through historical records. The Turkic tribes and political entities that spread across the Eurasian geography demonstrated their institutional existence throughout a vast expanse of time and space. As a result of this expansion, demanding dynamics—such as their existence within varying environmental conditions, interaction with diverse ethnic groups and belief systems, and the determinant nature of their geopolitical allocation—prevented them from remaining homogeneous in certain areas (such as administrative practices, economic activities, and religious traditions). On the plane of historical existence, the Turkish cultural sphere has demonstrated a determination to preserve the unique values that constitute its essence. This aforementioned system of values has prevented the fragmentation of the cultural structure, ensuring that it maintains historical continuity and integrity.

One of the periods indicating that Turkic civilization evolved from singular and isolated manifestations in the historical timeline into an integrated system and a continuous process was the jadidism era. The developments that unfolded during this period led to a pursuit of shared intellectual development and

*Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Doç. Dr.

E-posta: kamelyatekne@klu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7635-2326

Makale Atf Bilgisi: TEKNE Kamelya, (2026). Ceditçilik Hareketi Ekseninde Türk Dünyasında İstişare ve İş Birliği Yılları: XX. Yüzyıldan Günümüze Bir Değerlendirme, Avrasya Etüdleri.

Gönderim Tarihi: 12.01.2026 **Kabul Tarihi:** 18.03.2026

arayışları yaşanmıştır. Yine söz konusu dönemde meydana getirilen istişarî platformların ve iş birliği girişimlerinin ortak bir zemin çerçevesinde modernleşme söylemi, kendi kültürel kodlarına dayanan öze dönüş yaklaşımı doğrultusunda, millî bağımsızlıklarını siyasî ve kültürel bir zorunluluk olarak hedeflemiştir.

Ceditçilik hareketinin etkileri ve bu hareket ekseninde gerçekleştirilen reformlar Türk Dünyasının bölgesel iş birliği dinamikleri ve uluslararası siyasetinde güncelliğini koruyan özel bir fikrî miras ve ortak kimlik hafızasını nesillere aktarmıştır. Ceditçiliğin XX. yüzyılın başlarında filizlenen "*dilde, fikirde, işte birlik*" ideali, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla sistemli bir şekilde yeniden gündeme gelmiştir. Söz konusu ideal, 1991 sonrası oluşan yeni siyasî konjonktürde Türk Cumhuriyetleri için bir kimlik referansı işlevi görmüştür. Ceditçilik düşüncesi ile kurulan bağ sadece geçmişe bir atıf değil aynı zamanda Türk Dünyasının küresel sistemde kurduğu yeni münasebetlerin zeminini oluşturmuştur. Bu çalışmada, Türk medeniyetinin modernizasyonunun yeniden kavramsallaştırıldığı ceditçilik dönemi esas alınarak Türk Dünyasındaki istişare kültürü ve iş birliği arayışları üzerindeki belirleyici rolünün analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Türk Dünyası, İstişare, İş birliği, Dayanışma, Millî uyanış.

institutional cooperation on the path toward the modernization efforts of the Turkic World, fueled by the intellectual transformation that subsequently took shape. Furthermore, the modernizing discourse emerging from the consultative platforms and cooperation initiatives established during this era, within a framework of shared understanding, targeted national independence as a political and cultural imperative, based on the return to the self approach rooted in their own cultural codes.

The impacts of the jadidist movement and the reforms realized within its framework have transmitted a special intellectual legacy and collective identity memory which maintains its currency in the regional cooperation dynamics and international politics of the Turkic World to successive generations. The ideal of "unity in language, thought, and action", which flourished at the beginning of the 20th century, resurfaced systematically following the independence of the Turkic Republics. This ideal has functioned as a reference for identity for the Turkic Republics within the new political conjuncture that emerged post-1991. The bond established with Jadidist thought is not merely a reference to the past, but also constitutes the foundation for the new relations established by the Turkic World within the global system. This study aims to analyze the decisive role of the Jadidist period—during which the modernization of Turkic civilization was reconceptualized—on the culture of consultation and the pursuit of cooperation in the Turkic World.

Keywords: Jadidism, Turkic World, Consultation, Cooperation, Solidarity, National awakening.

Giriş

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgaliyle başlayan Rus yayılcılığı, sadece toprak kazanımı ile sınırlı kalmamış, Türk boylarının tüm yaşam alanlarına sirayet ederek köklü değişiklikler yapmayı hedefleyen bir hegemonya tesis etmiştir. Bu köklü değişiklikler, zamanla Türk boylarının geleneksel kurumlarını işlevsiz hale getirmiştir.¹ Rus emperyalizminin İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya sahalarındaki müdahaleci ilerleyişi, Türk boyları nezdinde bir sığınak konumunda olan geleneksel kurumların sarsılmasına yol açmıştır. Bölgede uygulanan sistematik dinî ve kültürel asimilasyon, iktisadî mağduriyet, mülksüzleştirme, hukukî eşitsizlik ve siyasî temsiliyet yoksunluğu toplumsal yaşamda yapısal krizlere sebep olmuştur. Çarlık yönetiminin bilinçli politikalarıyla (özellikle ayrıştırıcı lehçe tasnifleri ile ortak iletişim dilini zayıflatmaya yönelik müdahale politikaları gibi) Türk boyları arasında derinleşen iletişimsizlik ciddi bir parçalanmışlığa yol açmıştır. Ancak Rusya tarihinin kaotik dönemleri, ortak kadere sahip olmanın getirdiği şuurla ceditçi reformlara neşet etme fırsatını veren gelişmeler olarak tarihe geçmiştir. Bu gelişmeler, Türk Dünyasında millî gelişimin fikrî esaslarını evrensel modernleşme ilkeleriyle sentezleyerek, ortak bir hak ve istiklâl arayışının meşruiyet temellerini atmıştır. Böylece ilerleyen yüzyıllar Türk boyları üzerinde uygulanan baskı ve daralmaya bir refleks olarak doğacak olan Ceditçi uyanışın, tarihî derinliğini güçlendirmiş ve sosyo-politik gerekçelerini de olgunlaştırmıştır.²

XX. yüzyılın şafağında Türk Dünyası, Çarlık Rusya'sının sistemli baskı mekanizmaları ve asimilasyon politikaları neticesinde tarihî bir dönüm noktasına gelmiştir. Söz konusu baskı ortamı, Türk boyları arasında sadece bir hayatta kalma mücadelesini değil, aynı zamanda köklü bir zihniyet değişimini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda filizlenen ceditçilik hareketi, işlevini yitirmiş öğretilerin yarattığı durgunluğu aşarak; eğitimde reform, basında uyanış ile siyasî istişare ve iş birliği ekseninde modern bir kimlik inşasını başlatmıştır.³ Ceditçi modernleşme yönelimi ile Türk kimliğini sentezleyen bu tarihî gelişmeler, Rusya tarihinin kaotik dönemlerinde Türk Dünyasına kendi kaderini tayin

1 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 1987, ss. 152-153; Edige Kırmal, *Özellikle 1917-1918 Yıllarında Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi*, çev. Erol Uğur, Ötüken, İstanbul, 2023, ss. 42-43.

2 Shavkat Kushmuratov (Rahmetullah Danyar), *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî*, Bengü Yayınları, Ankara, 2021, ss. 32-33; Cafer Seydahmet Kırmır, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 20-21, 137.

3 Taha Akyol, "Ceditçilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 213; Bagali Kâsimov, "Ceditçilik (Bazı Mülâhazaları)", *Gazi Türkiyat*, S. 6, Akt. Veli Savaş Yelok, 2010, s. 337.

etme fırsatını veren stratejik adımlara zemin hazırlamıştır. Millî gelişimin fikrî esaslarını, hak ve istiklâl arayışıyla bütünleştiren bu hareket; İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi etrafında şekillenerek pedagojik bir reformun ötesine geçmiştir. İsmail Gaspıralı'nın vizyonu, sadece sınıf içindeki yazı tahtasını ve eğitim metodolojisini değil, Türk boylarının ortak geleceğini modern parametreler ışığında yeniden tasarlamayı amaçlayan kapsayıcı bir siyasî projeyi temsil etmiştir.⁴ Nitekim ceditçilik dar anlamda bir pedagojik atılım gibi görünse de özünde Türk Dünyasının ortak zihniyet dönüşümünü hedefleyen beka ve modernleşme hareketi olarak tanımlanmayı tarihî bir zorunluluk olarak hak eden bir mertebeye yükselmiştir.

Türk tarihî tecrübesi sayısız istişare ve dayanışma vakalarıyla karakterize edilmiştir. Söz konusu tecrübeler siyasî gereklilikler ve Türk boylarının karşılıklı fayda sağlama odaklı ortak hareket etme ihtiyacına hizmet etmiştir. Bu anlamda Türk Dünyasında iş birliği, tek bir siyasî otoritenin temsil ettiği kurucu ve birleştirici gücün temelinden neşet etmiş ve tarih boyunca zamanın ve mekânın yön verdiği iç ve dış faktörlerin etkisiyle değişen hâkimiyet şartlarına adapte olarak varlığını idame ettirmiştir. Bu noktadan hareketle; çalışma, günümüz Türk Dünyasındaki ortak hareket etme çabalarının tarihî kökenlerini, ceditçi modernleşme hamlesinin bir uzantısı olarak okumayı amaçlamaktadır. Ceditçilik hareketinin temel ilkelerinden ilham alan ortak irade, XX. yüzyıl başlarındaki istişarî girişimlerden XXI. yüzyılın stratejik ortaklıklarına uzanan tarihî kesitte, Türk Dünyasının ortak kimlik bilincini diri tutmuştur. Tarihî izlek ışığında, ceditçi ideallerin günümüz bölgesel iş birliği teşebbüslerine kaynaklık etme biçimleri makalenin ana eksenini oluşturmaktadır. Konunun güncel önemi, tarihî kırılma noktaları ve süreklilik vurguları üzerinden analitik bir çerçevede irdelenmektedir.

Müştereklik Bilincini Besleyen Siyasî ve Sosyo-Kültürel Bileşenler

Tarih öncesi çağlarda merkezî bir birlik tesis eden Türkler, tarihî silsile içerisinde bilhassa doğu-batı eksenli göçler aracılığıyla Avrasya coğrafyasına dağılmış ve bu andan itibaren siyasî teşekkülleri parçalı bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Bu tarihî mukadderatın neden olduğu dağılmaya rağmen Türkler, aralarındaki en temel bağ olan dillerini muhafaza ederek dil birliği vurgusunu günümüze kadar taşımışlardır. Bu nedenle, sadece Türkçe konuşarak tüm Avrasya'yı dolaşabildiğini kaydeden yabancı ilim insanlarının ifadelerinde abartı

4 Begali Qosimov, "Ceditçilik (Yenilikçilik)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 34.2 (Doğumunun 60. Yılında Yong-Söng Li Armağanı), Akt. Aziz Merhan, 2024, ss. 289-291.

aramak bilimsel bir gereklilik olmaktan çıkarak bu durum, dilin yaygınlığını ve korunmuşluğunu teyit etmiştir.⁵ Nitekim uzun bir tarihsel mesafeyi takiben yüzyıllar sonra bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin ortak tarihî ve kültürel miras zemininde gerçekleştirdikleri temaslar güncel bağlamda Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluşuna giden yolda ortak köken ve ortak gelecek vizyonunu ortaya koymuştur. 1992'den itibaren periyodik olarak düzenlenen liderler zirveleri, Türk Dünyasında çok taraflı diplomasinin ilk aşaması kabul edilmiş; bu yapısal birikim ise nihayetinde "Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi" ("Türk Konseyi") tanımlamasıyla uluslararası bir teşkilat statüsü kazanmıştır.⁶

Ceditçilik döneminde ortak bilinç ruhunu destekleyen siyasî projeksiyondan yansıyan en belirgin gerekçeler, Türk boylarının her birinin Rus idaresinin hâkimiyet alanı içerisinde uzun yüzyıllara dayanan siyasî baskı içinde yaşamaları ve ortak sorunlara sahip olmaları etkili olmuştur. Çarlık dönemi boyunca, başta siyaseten bağımsızlığını kaybetme olgusu olmak üzere Türk Dünyası üzerinde tatbik edilen politikalar; dil, din ve inanç, kültür, eğitim, ekonomik ve demografik yapı gibi temel alanlarda ciddi tahribatlar yaratmıştır.⁷ Benzer jeopolitik sorunlara maruz kalan Türk boyları, bağımsızlık arayışlarını bölgesel bir dayanışma platformuna dönüştürmüş ve konjonktürel ortam imkân sağladığında, özellikle 1905 Devrimi ve sonrası süreçte olduğu gibi, kader birliği içinde eş güdümlü hareket tarzını benimsemişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ise, on yıllar boyunca bastırılan bu öze dönüş ve birlik idealinin egemenlik temelinde yeniden kavramsallaştırıldığı, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) gibi yapıların kurulduğu modern bir süreci başlatmıştır. Ceditçi iş birliği ruhunun modern bir tezahürü olan Türk Keneşi, 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile kurumsallaşarak barındırdığı birlik idealini 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen zirve neticesinde TDT çatısı altında nihai bir forma kavuşturmuştur.⁸

5 Hüseyin Namık Orkun, *Yeryüzünde Türkler*, Bilge Karınca, İstanbul, 2011, ss. 95-96; Ahmet Buran, *Kurşunlanan Türkoloji*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007, s. 17.

6 <https://www.turkicstates.org/tr>, Erişim tarihi: 11.12.2025.

7 Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 68-69, 104-105; Alexander Bennigsen, "Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası", *Stratejik Açıldan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed. S. Ender Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988, ss. 305-306.

8 İlyas Topsakal, Alperen Kürşad Zengin, "Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Çıktılar", *Kriter Dergi*, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turk-devletleriteskilati-siyasi-ekonomik-ve-kulturel-ciktilar>, 2021, Erişim tarihi: 06.03.2026.

Rus Devleti'nin 1552 yılında Kazan Hanlığını işgali Türk Dünyası aleyhine başlayan genişleme siyasetinin ilk kritik eşiği olmuştur.⁹ Kazan'ın işgali bundan sonraki süreçte Türkistan'ın işgalinin önünü açarak Rus ilerleyişini daha da etkili kılmıştır.¹⁰ Türk ülkeleri çeşitli tarihlerde Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. İdil-Ural bölgesi 1552'de Kazan Hanlığının yıkılmasıyla, Sibiryaya XVII. yüzyılın başlarında, Kırım Hanlığı 1783'te, Güney Kafkasya'da Azerbaycan 1805 ile 1828 yılları arasında, Kuzey Kafkasya ise Şeyh Şamil'in 1859'da teslim olması ile nihai olarak Rusların eline geçmiştir. Türkistan'da¹¹ başta Kazak toprakları 1731-1854 yılları arasında işgal edilmiş, sonra Türkistan bölgesi (bugünkü Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ile Tacikistan) diğerlerinin ardından 1860'larda Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Rusya diğer bölgeleri eyaletlere bölerken (Kazan, Ufa, Tavrida [Kırım], Bakü, Tiflis, Erivan gibi), Türkistan'da çoğunlukla Kazak-Kırgızların bulunduğu (bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan) coğrafyayı, geniş bozkır alanlarını, Bozkır Genel Valiliği ve onun güneyinde kalan (bugün Türkmen, Özbek ve Tacik Cumhuriyetlerinin bulunduğu) bölgeyi Türkistan Genel Valiliği olarak ikiye bölmüştür. Bu bölgeler ele geçirilmelerini takiben kısa zamanda inşa edilen demiryolları ile merkeze bağlanmışlardır.¹²

Tarihî seyir içerisindeki genişleme politikaları neticesinde Çarlık Rusya'sı, sınırları dâhilinde kayda değer bir Müslüman Türk nüfusunu barındıran heterojen bir yapıya dönüşmüştür. Merkezî yönetim, söz konusu demografik unsurları devlet otoritesi altında kontrol etmek amacıyla çok katmanlı yöntemler geliştirmiştir.¹³ Çarlık Rusya'sının yayılmacı stratejisinin temel bir bileşeni olan Ruslaştırma (Russification) politikaları, ele geçirilen Türk topraklarında dil, din, eğitim ve sosyo-ekonomik doku üzerinde tahrip edici etkiler yaratmıştır. Dolayısıyla da Türk yurtlarının işgal sürecinin tamamlanmasını müteakip

9 Cafer Seydahmet Kırimer, *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 8.

10 İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 14; Daniel C. Matuszewski, "İmparatorluk, Uluslar, Sınırlar 'Sovyet Kazançları ve Kayıpları'", *Stratejik Açardan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988, s. 135.

11 Bu çalışmada, Orta Asya adlandırması yerine söz konusu bölgenin özgün tarihî ve kültürel dokusunun esasını teşkil eden Türkistan kavramı kullanılmıştır.

12 Nadir Devlet, *Millet İle Sovyet Arasında - 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, ss. 95-96.

13 Shoshana Keller, *Mekke'ye Değil Moskova'ya-Orta Asya'da İslam Karşısı Sovyet Seferberliği 1917-1941*, çev. Ammar Kılıç, Selenge, İstanbul, 2022, s. 23.

Türk Dünyasının içinde yaşadığı bağlam Ruslaştırma politikalarının gölgesinde şekillenmiştir. Devletin tüm imkânları seferber edilerek sistematik bir biçimde yürütülen bu dönüştürücü hamleler, ilk olarak idarî teşkilatlanmada ve merkezîyetçi yönetimin icrasında tezahür etmiştir.¹⁴ Ruslaştırma stratejileri çerçevesinde Türk Dünyasının demografik kompozisyonunun sistematik olarak dönüştürülmesiyle eş zamanlı olarak Rusça'nın bürokrasi, eğitim ve neşriyat alanlarında hegemonik bir güç haline getirilmesi, bu dilin öğrenilmesini kaçınılmaz bir gereklilik haline getirmiştir.¹⁵ Dil meselesi bağlamında Rus Ortodoks misyoneri Nikolay İvanoviç İlminskiy, Rusya İmparatorluğu bünyesindeki Türk boylarının birleşme potansiyelinin bir güvenlik krizi hükmünde olduğunu tespit etmiş ve bu tehdit algısı karşısında dil ve eğitim aracılığıyla Türk boylarını ayırıştırılmayı hedefleyen modelini hayata geçirmiştir. Söz konusu model; Rusya Türkleri için her boyun fonetik yapısına göre özelleştirilmiş ayrı Kiril alfabelerinin tanzim edilmesi ve mahallî lehçelerden bağımsız edebî diller türetilmesi yoluyla, Türk boyları arasındaki ortak iletişim zeminini ve ortak kimlik bilincini parçalamayı amaçlamıştır. Bu stratejinin merkezinde, Kiril alfabesi temelli yapay yazı dillerinin inşası yer almıştır.¹⁶ Bu durum ortak bir Türk-İslam medeniyeti dairesinden kopuşu tetikleyerek, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma süreçlerine zemin hazırlamıştır.¹⁷ Öte yandan, Türk Dünyasını Ortodoksluk dairesine çekme amaçlı teolojik telkinler ve zorlayıcı politikalar, toplumsal yapıda kırılmalara sebep olmuştur.¹⁸ İlminskiy aynı zamanda İslâm'ı Hristiyanlık karşıtı bir dindarlık biçimi olarak konumlandırırken, Hristiyan eğitimini mutlak hakikate ulaşmanın temel aracı olarak görmüştür. Türk boylarının mevcut inanç sistemlerine olan bağlılıklarını kırmanın güçlüğünü kabul etmekle birlikte geliştirdiği eğitim metodolojisiyle uzun vadeli bir asimilasyon ve Hristiyanlaştırma projeksiyonu sunmuştur.¹⁹

14 Ayaz Ahmad, Sana Hussan, Syed Ali Shah, "Russification of Muslim Central Asia: An Overview of Language, Culture and Society", *Global Regional Review (GRR)*, Vol. 2, № 1, 2017, p. 70.

15 Ahmad vd., *agm*, p. 74.

16 Mustafa Özgür Tuna, "Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. H. Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, ss.151-152.

17 Ahmad vd., *agm*, p. 70.

18 Shoshana Keller, *age*, s. 26.

19 Elena I. Campbell, *The Muslim Question and Russian Imperial Governances*, İndiana University Press, Bloomington, 2015, s. 59.

Türk Dünyasının Dönüşüm Dinamikleri

Türk Dünyasındaki güncel istişare ve iş birliği faaliyetleri, metodolojik açıdan, yalnızca Soğuk Savaş'ın sona ermesini takiben oluşan jeopolitik koşulların tetiklediği bir süreç olarak kategorize edilmemesi gereken derin bir arka plana yaslanmıştır. Bu süreç, tarihî bir süreklilik ve kurumsal hafızanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu iş birliği zemini, binlerce yıla yayılan ortak dil, kültür ve siyasi mirasın ürettiği bütüncül bir tarihî iradenin somutlaştırılması vasıtasıyla şekillenmiştir.

Türk Dünyasındaki kurumsal istişare ve iş birliği arayışlarının yakın dönem tarihî kökenleri, karşılaşılan hegemonik baskılar ve jeopolitik parçalanma tehdidine karşı millî kimliğin muhafaza edilmesi ve güç dengesi oluşturulmasına yönelik stratejik gayretlere dayanmıştır. Bu arayışlar özellikle Rusya'nın çözülme eğilimi gösterdiği dönemde Çarlık Rusya'sının tahakkümü altında yaşamak durumunda kalan Türk boylarında gelişen "millî uyanış" hareketleriyle eşzamanlı olarak ivme kazanmıştır.²⁰ Bu bağlamda, ceditçilik düşüncesiyle berraklaşan iş birliği ve dayanışma fikri, çağdaş dönemde istişare ve iş birliği çabalarının ilk siyasi ve sosyo-kültürel tezahürü olarak kabul edilmiştir.

Rusya Türkleri arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ceditçilik hareketi, Çarlık idaresinin egemenliği altındaki kapsamlı ve süregelen durağanlık dönemine Türk Dünyası tarafından verilen bir yanıt biçiminde kendini göstermiştir. Söz konusu yanıt Kazanlı, Kırımli, Azerbaycanlı ve Türkistanlı aydınların gayretleriyle merkezî otoritenin kontrolündeki Türk boyları arasında reform ve modernleşme taleplerinin yükselişyle görünür hale gelmiştir.²¹ Ceditçilik akımının reformist karakterini, neşriyat faaliyetlerinden bağımsız bir şekilde değerlendirmek mümkün olmayıp ceditçiliğin düşünsel ve pratik dönüşüm çabaları neşriyat aracılığıyla toplumsal tabana yayılmıştır. Nitekim matbu metinler, ceditçi aydınlar, yerleşik dinî otoritelerin (ulemanın) ahlâkî ve vesayetçi yapısına meydan okuma imkânı sunmuştur. Bu anlamda, ceditçilik reformları basılı materyallerin tesis ettiği kamusal söylem zemininde biçimlenmiştir.²² Örneğin modern ilköğretimin "usûl-i cedid" (yeni metod) okulları aracılığıyla yaygınlaştırılmasına yönelik girişimler, neşriyatın bu sürece dâhil edilmesiyle birlikte gerçekleşmiş hatta yeni yayıncılık pratik-

20 Campbell, *age*, s. 83.

21 Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier - Quelquejay, *La Presse Et Le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920*, Mouton et Co, Paris, 1964, pp. 17-18.

22 Adeb Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No 2, 1994, s. 188.

lerinin (ders kitapları gibi) de yayıncılık muhitine dâhil olmasını sağlamıştır.²³ Ancak, imparatorluk coğrafyasındaki sosyo-ekonomik ve siyasî koşullar, reformist yayıncılığın gelişimini zaman zaman sekteye uğratmıştır. Rus idaresinin, matbaa çıktısını, izin ve sansür mekanizmalarıyla kontrol etme yetkisine sahip olmasının yanı sıra mevcut tarım ekonomisinin genel yoksulluğu Türk boyları açısından matbaa kuruluşu için gerekli malî yatırımın önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir.²⁴

Türk Dünyasının modernleşme evresinin merkezi aktörü olarak konumlanan İsmail Gaspıralı, içinde bulunulan tarihi koşulların nesnel gerçekliğini esas alarak mevcut durumu değerlendirmiş ve toplumsal dönüşüm dinamiklerini açığa çıkaracak stratejik adımlar atmıştır. Atılan bu çok boyutlu adımların merkezinde, Kırım Tatarları özelinde başlayıp diğer Türk boyları arasında da yayılması öngörülen millî eğitim sistemi yer almıştır. Geleneksel eğitim müesseseleri olan mektep ve medreselerin çağın gereksinimlerini karşılayamayan yapısının ve eksikliklerinin farkındalığı ile yeni bir eğitim reformu başlatılmıştır. Böylece usûl-i cedid adını taşıyan modern pedagojik yaklaşımlarla eğitim gören Türk gençliği aracılığıyla, geleceğin inşası için gerekli olan beşerî sermayenin (insan kaynağının) gelişimine olanak tanınmıştır. Ceditçi okullar, yalnızca geleneksel mektep eğitiminin yerine yeni okuma-yazma metotlarını (usûl-i savtiye) ve pozitif bilimleri içeren eğitim içeriği ile reformlar gerçekleştirmekle kalmamış; kız çocuklarının da eğitime erişimini kurumsal olarak temin etmiştir. Bu adım, dönemin toplumsal yapısı bağlamında gözlemlenen eğitimde cinsiyet eşitsizliğini giderme yolunda atılmış önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Söz konusu gelişme Türk kadınlarının entelektüel gelişimine yönelik gelecekte kamusal bir alan oluşturması açısından atılmış ciddi adımlardan biri olarak değerlendirilmiştir.²⁵ Eğitim alanında Kırım'da başlamış olan seferberlik İdil-Ural, Azerbaycan ve Türkistan sahasına da sıçrama yapmıştır.²⁶

İsmail Gaspıralı millî eğitim alanındaki reformist amacı gerçekleştirme sürecinde kullanmış olduğu yayıncılık kanalı olan Tercüman gazetesine kamu-

23 Yusuf Ekinci, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 33.

24 Khalid, *agm*, s. 188.

25 Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmâil Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, ss. 392-393; Kamelya Tekne, Ceditçilik Dönemi Kadın Süreli Yayınlarında Modernleşme Meselesi ("Âlem-i Nisvân", "Işık", "Süyümbike"), *Türk Dünyası Modernleşmesi III: Türk Dünyasında Ceditçilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. İbrahim Arıkan, Marufjan Yuldashev, Yılmaz Özkaya, Berk Can Gümüüş, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2025, ss. 319-320.

26 Lutfiya Mirzayeva, Dilnoza Jamolova, Asadullo Hasanov, Daler Mirzayev, Abduvali Yo'ldoshev, *Türkistan Jadidlari va Huquqiy Madaniyat*, Fan Nashriyoti, Toshkent, 2025, ss. 37-38; Kırımlı, *agm*, s. 393.

oyu oluşturan etkili bir rol atfetmiştir. İsmail Gaspıralı'nın 1883'de neşriyat hayatına kazandırdığı Tercüman gazetesinin sayfaları bir mihenk taşı niteliği taşımıştır. Tercüman gazetesini, kendisinden önceki küçük tirajlı yayınlardan farklı kılan temel özellik, uzun soluklu yayın istikrarının yanı sıra sayfalarında çağdaş yaşamın gerekliliklerini ve evrensel değerleri çok boyutlu bir perspektifle irdeleyerek Türk Dünyasında millî özelemlerin ve kültürel dirilişin inşasına katkı sağlaması olmuştur.²⁷

İsmail Gaspıralı Tercüman gazetesini öncelikle Türk Dünyasındaki lehçe farklılıklarını aşma aracı olarak kullanmış; geniş Türk topluluklarınca idrak edilebilecek müşterek bir Türk dilinin birleştirici potansiyelinden istifade etmiştir. Böylece benimsediği sade, anlaşılır ve özlü anlatım biçimi Türk Dünyasında dil birliğinin tesisi ve dolayısıyla kültürel entegrasyonun yeniden sağlanması yolunda önemli bir başlangıç noktası haline gelmiştir.²⁸ Tercüman gazetesinin bayraktarlığını yaptığı millî basın, millî ideallerin amaçlı, aktif bir mücadeleye dönüşmesinde rol oynamıştır. Bu yaklaşım "*dilde, fikirde, işte birlik*" ilkesinin Türk Dünyasının bütünleşmesini sağlamak üzere hayata geçirilmesinde kararlı bir adım olmuştur.²⁹

Tercüman gazetesinin kadın meselesine değinen sütunları ise öncü rollerinden birini teşkil etmiştir. Gazetenin öncü rolü bununla da sınırlı kalmamış ceditçilik döneminin ilk kadın süreli yayını olan Âlem-i Nisvân dergisi, Tercüman'ın ilavesi olarak okurlarıyla buluşmuştur. Âlem-i Nisvân dergisinin müdirlüğünü İsmail Gaspıralı'nın büyük kızı Şefika Gaspıralı üstlenmiştir.³⁰ Dergi ilk olarak 1905 yılındaki tanıtım sayısı ile yayın hayatına başlamıştır.³¹ Yayın, düzenli basım faaliyetine ise 1906'dan itibaren devam etmiş olup eksik koleksiyon halinde bulunan sayılarının bir araya getirilmesi sonucu anlaşıldığı üzere 1910 ve 1911 yıllarında da yayın hayatını sürdürmüştür. Yayın hayatının tam anlamıyla hangi tarihte sona erdiği bilinmemekle beraber mevcut sayılar dikkate alındığında derginin 1911 yılına kadar yayın hayatına devam ettiği kabul edilmiştir. Yayının içeriğini kadınların eğitimi, geleneksel rolü, çocuk eğitimi,

27 Bennigsen, Lemerrier-Quelquejay, *age*, s. 35.

28 Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, ss. 107-108; İkinci, *age*, s. 33; Bennigsen, Lemerrier-Quelquejay, *age*, s. 41.

29 Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 43-44; Devlet, *age*, s. 85.

30 Kamelya Tekne, "Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 44, İstanbul 2020, s. 312; Kamelya Tekne, "Şefika Gaspıralı", *Türk Dünyası Ansiklopedisi*, <https://turkdunyasiensiklopedisi.gov.tr/detay/948/%C5%9Eefika-Gasp%C4%B1ral%C4%B1>, Erişim tarihi: 10.04.2025.

31 *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray, 1905.

kız mektepleri, tanınmış kadın şahsiyetlerin biyografileri, farklı ülkelerde yaşayan kadınların yaşamı, kadın hareketleri, kadınların siyasî hayata katılımı konusu, sağlık, güzellik-bakım, şiir ve kısa hikâyelerden oluşan edebî bölümler ile okuyucu mektupları oluşturmuştur.³² Âlem-i Nisvân Türk Dünyasında kadın yayıncılığının gelişmesine yol açan diğer bir ifade ile ilham veren bir rol oynamıştır. Bu anlamda ceditçilik döneminde Azerbaycan Türklerinin ilk kadın gazetesi Işık ile Kazan Tatarlarının ilk kadın dergisi Süyümbike Türk kadınlarının sesi haline gelmiştir. Türk Dünyasında ceditçilik dönemi modernleşme süreci, kadın süreli yayınlarının sunduğu veriler ışığında değerlendirildiğinde yayınlarda tartışılan içerikler okuyuculara dönemin kalıplarını yıkmaya aday fikirler olarak ileri görüşlü yaklaşımlar sergilemiştir. Öyle ki kadınlara siyasî bir okuryazarlık alışkanlığı da kazandırmış olup mevcut toplumsal yapıyı sorgulamaya teşvik etmiştir.³³ Kadın konusuna getirilen yeni bakış açısının anlamı; çocukların eğitim ve terbiyesinde annelerin merkezî rolüne atıfta bulunarak kadın süreli yayınlarının aile içi eğitim sorunlarına çözüm sunarak ve anneleri bilgilendirerek toplumsal bir ihtiyacı karşılayacağı belirtilmiştir.³⁴ Kadın süreli yayınları benzer bir yaklaşımla, eğitimden ve bilişsel yetkinliklerden yoksun annelerin, özgüveni düşük ve edilgen bireyler yetiştirme olasılığını, temel bir toplumsal sorun olarak gündeme taşımıştır.³⁵

Tercüman gazetesinin birleştirici rolü, gazetenin yıldönümü münasebetiyle Türk Dünyasının ceditçilik fikriyatı etrafında kenetlenen kanaat önderlerinin yapmış olduğu toplantılar aracılığıyla pekişmiştir. Bu buluşmalar ortak kimlik ve Türklük vurgusu etrafında tezahür eden içtimaî hareketliliğin öncüsü olarak değerlendirilmiştir. Gazetenin her beş yılda bir olağan, her on yılda bir ise geniş kapsamlı törenlerle kutlanan jübileleri bilhassa 1893 ve 1903 yıllarında icra edilen 10. ve 20. yıl kutlamaları bu sürecin nirengi noktaları olmuştur. Türk Dünyasının ileri gelenlerinin iştirak ettiği bu meclisler, mikro düzeyde istişarî tanışma ve kaynaşma zemini sağlarken makro düzeyde ise Türk boyları arasında siyasî ve kültürel bir dayanışma ağının tesis edilmesine hizmet etmiştir. Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi (Arsal)'nin öncülüğünde organize edilen Tercüman gazetesinin 20. yıl kutlaması geniş bir davetli katılımıyla düzenlenmiştir. Toplantının uluslararası mahiyetini Cenevre'de basılan 26 sayfalık

32 Tekne, "Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme", ss. 312-313.

33 Tekne, "Ceditçilik Dönemi Kadın Süreli Yayınlarında Modernleşme Meselesi ("Âlem-i Nisvân", "Işık", "Süyümbike)", ss. 319-320.

34 İdare, "Bir Niçe Söz", *Süyümbike*, № 1, 1913, ss. 1-2.

35 Tekne, *agm*, ss. 319-320.

tanıtım broşürünün Türk Dünyasının ileri gelenlerine posta yoluyla ulaştırılmasıyla kazanmıştır. Abdürreşid İbrahim, Muhammed Fatih Kerimî ve Nesib Bey Yusufbeyoğlu gibi şahsiyetlerin bizzat iştirak ettiği bu meclis; fiziksel katılımın ötesinde Rusya'nın hemen her bölgesinin yanı sıra Doğu Türkistan'dan, Cenova'dan, Hive'den, İran'dan, Mısır'dan, Bulgaristan'dan, Paris'ten ve New York'tan gelen telgraflarla kapsamlı bir dayanışma ağını ortaya koymuştur. Rusya Türklerinin ilk ortak millî platformu olma hüviyetini kazanan bu toplantı; Ruslaştırma politikalarına karşı stratejik tedbirlerin, millî kültürün muhafazasının ve ortak meselelerin müzakere edildiği bir zemin teşkil ederek gelecekteki siyasî tecrübeler için kurumsal bir model oluşturmuştur. Anlaşılacağı üzere bahsi geçen kutlamalar vesilesiyle düzenlenen toplantılar müteakip yıllarda Rusya Türklerinin siyasî bir temsil zemini arayışı olarak ortaya çıkan Müslüman Kongreleri'ne giden süreçte fikrî bir temel sağlamış ve kurumsallaşma çabalarının öncü nüvelerini teşkil etmiştir.³⁶

1905 Rus Devrimi'nin ardından Çar II. Nikolay'ın Ekim manifestosu ile anayasalı monarşi düzenine geçmesi sonucu beliren koşullar, Türk Dünyasının teşkilatlanma ve temsil ihtiyacına yönelik girişimlerinin yolunu açmıştır.³⁷ Türk Dünyası genelinde ceditçilik hareketi sonucu ortak bilgelikle geliştirilen fikrî zeminin belirli bir bilinçlenme düzeyine yükselmesi, merkezî otoritenin iç siyasî dinamiklerinde yaşanan gelişmelerin (Çarlık rejiminin yıkılmasına sebep olan gelişmeler) sağladığı nispeten serbestlik koşullarında Müslüman Kongreleri gibi ilk istişarî toplantıların gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu gelişme çağdaş dönemde Türk Dünyasında fikir birliğinin eyleme dökülmesini görünür kılan örneklerinden biri olmuştur. Türk boyları 1905-1917 yılları arasında bir araya gelerek beş toplantı düzenlemişlerdir. 15 Ağustos 1905 tarihinde gerçekleştirilen, birinci toplantının en önemli sonucu Rusya Türklerinin "Müslüman İttifakı" ("İttifak-ı Müslimîn") kurmaları esasının kabul edilmesi olmuştur.³⁸ Kongrenin başkanlık görevini oy birliği seçilen İsmail Gaspıralı üstlenmiştir.³⁹ Söz konusu İttifak, açılması öngörülen Rus Devlet Duma'sında⁴⁰ Türk tebaanın siyasî iradesini temsil etmek üzere yapılandırılmış ve Rusya Türklerinin sesini duyurmak üzere "Müslüman Fraksiyonu" cephesini kurmayı başarmış-

36 Necip Hablmitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 85-86.

37 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara, 1999, s. 105; Hablmitoğlu, *age*, ss. 87-89.

38 Devlet, *age*, ss. 101-104.

39 Hablmitoğlu, *age*, s. 101.

40 Duma: Rus parlamentosu.

tır.⁴¹ 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde toplanan ikinci toplantıda ise Ali Merdan Topçubaşı tarafından hazırlanan 23 maddelik ittifak nizamnamesi ile 79 maddelik ittifak programı müzakere edilmiştir.⁴² Söz konusu ittifak başlangıçta gayri resmî bir siyasî partisi niteliği taşımıştır. İttifakın yasal bir parti hüviyetine geçişi Rusya'nın sınırları dâhilindeki Türk boylarının ikamet ettiği geniş sahada kurumsal olarak teşkilatlanarak seçimlere katılmasını ve uzun vadeli bir siyasî organizasyon sürecini gerektirdiği sonucunu ortaya çıkarmıştır.⁴³ Üçüncü toplantı 16-21 Ağustos 1906 tarihinde düzenlenmiş, Rusya Türklerinin eğitim meseleleri odaklı müzakereler gerçekleştirilmiştir. Müzakereler sonucunda eğitim hayatıyla ilgili bir rapor hazırlanmıştır.⁴⁴ Dördüncü toplantı Haziran 1914 tarihinde yapılmıştır. Dördüncü toplantının konusu Rusya Türklerinin bağımsız dinî idarelere sahip olması, dinî durumun ıslahı ve din alanında Rus yönetiminin kısıtlamalarının kalkması üzerine müzakereler gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Belirtilmesi gereken önemli bir husus da şudur ki 3. ve 4. kongreler Rusya Türklerinin faaliyet alanının kısıtlandığı koşullarda gerçekleşmiştir.⁴⁶ Rusya Türklerinin beşinci toplantısı "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı" adıyla 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde son derece geniş bir katılımı gerçekleştirilmiştir.⁴⁷ Toplam 112 kadın delegenin iştirak ettiği kongrede, kadın haklarına dair müzakereler esnasında temsilcilerin kongre divanını ve salon girişlerini kontrol altına alarak gündemi sahiplenmeleri, ortak bir siyasî özneleşmenin göstergesi olmuştur. Bu anlamda 1917 yılına gelindiğinde, Müslüman kadın hareketinin ulaştığı politik bilinç düzeyi, kurultay süreçlerine doğrudan müdahale edebilecek bir nitelik kazanmıştır.⁴⁸

Rusya Türklerinin ceditçilik fikri etrafında olgunlaşan hazırlık süreci faaliyetleri 1905 Devriminin yarattığı iklimin etkisiyle önemli siyasî sonuçlar vermeye başlamıştır. Rusya Türklerine etki eden sonuçların en önemli kazanımı Rus Devlet Duma'sına Kazan, Kafkasya, Türkistan ve Kırım gibi bölgelerden gelen Türk delegeler aracılığıyla kurumsal temsil hakkına sahip olmalarıdır.⁴⁹

41 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, ss. 122-123.

42 Devlet, *age*, ss. 106-107.

43 Hablemitoğlu, *age*, ss. 106-107; Devlet, *age*, s. 106.

44 İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 97; Devlet, *age*, s. 108.

45 Devlet, *age*, ss. 220-221.

46 Türkoğlu, *agm*, s. 97.

47 Devlet, *age*, s. 246, s. 249.

48 Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, ss. 74-75.

49 Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 34.

Rusya Türkleri, basın-yayın faaliyetleri ile bölgesel kongreler üzerinden yürüttükleri müzakere ve siyasal hareketlilik sürecini, Çar II. Nikolay döneminde açılan Devlet Duması'na temsilci göndererek parlamenter bir boyuta taşımışlardır. Ancak İttifak partisinin henüz yeterli teşkilatlanma düzeyine erişmemesi, Türk delegelerin başta Anayasal Demokratlar (Kadet Partisi) olmak üzere Rus partileriyle iş birliği kurmasını zorunlu kılmıştır. 1906 yılında faaliyet gösteren I. Duma, niceliksel açıdan güçlü bir temsil sergilemiş; 524 milletvekilinden 25'ini Türk temsilciler, bu grubun 12'sini ise Tatarlar oluşturmuştur. Fakat meclisin kısa ömürlü olması (27 Nisan/10 Mayıs ile 8/21 Temmuz 1906 tarihleri arasında) bu temsiliyeti kısıtlamıştır. II. Duma döneminde (20 Şubat/5 Mart-3/16 Haziran 1907) Müslüman vekil sayısı 37'ye yükselse de Çar'ın meclisi feshetmesi ve seçim kanununda yaptığı kısıtlayıcı değişiklikler, Türk delegelerin parlamento dışına itilmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim III. Duma'da sayıları 10'a, IV. Duma'da ise 6'ya gerileyen Türk vekillerin siyasî etkisi, bu dramatik düşüş sebebiyle minimize olmuştur. Bu vekiller arasında İbn Emin Ebusud Ahtemov (Ufa), Abdüllatif Bayteryak (Ufa), Muhammed Dalgat (Dağıstan), Minihaceddin Minnialiyev (Samara), Kutlu Muhammed Tefkilev (Ufa) (I., II. ve III. Duma üyesi), Mamed Yusuf Caferov (Bakü) yer almıştır. Mevcut 6 vekil etki alanları dâhilinde Rusya Türklerinin geleceğini tayin etmek adına iki önemli toplantıyı hayata geçirmişlerdir. Bunlar dördüncü Müslüman Kongresi ile 1917'de düzenlenen "Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı" olmuştur. Bu faaliyetler 1917 Şubat Devrimi öncesinde Rusya Türklerinin, siyasî taleplerini organize edebilecek ve devrim sonrası süreçte inisiyatif alabilecek çekirdek bir kadrolaşma düzeyine erişmiş olduklarını göstermesi açısından önem taşımıştır.⁵⁰

Rusya Türklerinin Müslüman Kongreleri ile başlayan teşkilatlanma tecrübesi siyasî bir karakter kazanarak muhtelif bölgelerde kurumsal sonuçlar vermiştir. Bir taraftan Kırım Halk Cumhuriyeti'nin ilanı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin teşekkülü ve Başkurt Özerk Yönetimi'nin tesisi diğer taraftan da Hokand'da ilan edilen Türkistan Özerk Cumhuriyeti ile Kazak bozkırlarında vücut bulan Alaş Orda yönetimi millî uyanışın tezahürü olan siyasî örneklemi teşkil etmiştir.⁵¹

50 Nadir Devlet, *Millet İle Sovyet Arasında-1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, ss. 31-32.

51 Bkz. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988; A. Ahat Andican, *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötügen, İstanbul, 2020; Kamelya Tekne, *V. Yelagin'e Göre İnkılâp Yıllarında Kırım Tatarlarının Millî Hayâlleri*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2021.

Kolektif Davranışa Giden Tarihî Unsurlar ve Kimlik Temelli Ortaklıklar

Türk Dünyasındaki millî uyanış mefkûresinin ceditçilik hareketi ekseninde kazandığı ivme, siyasal bilince nüfuz ederek orta ve uzun vadede istiklâlcî bir siyasî vizyonla önemli çıktıkları beraberinde getirmiştir. Ceditçilik dönemi birikimi matbuat, eğitim, modernleşme sahasındaki iyileştirme çabalarının ötesine geçerek siyasal bir olgunlaşma evresini açığa çıkarmıştır. Bu evre XX. yüzyıl başlarında akla gelen ilk örnekler olarak hem Alaş Orda Hükümeti örneğinde görülen devletleşme hem de Korbaşı Hareketi (Basmacılık) nezdinde vücut bulan silahlı mukavemet unsurlarına zemin hazırlamıştır.

Alaş Orda hareketi ve onun siyasî uzantısı olan Alaş Partisi XX. yüzyıl başlarında Kazak ve Kırgızların millî geleceğini tayin etme yolunda atılmış önemli adımlardan biri kabul edilmiştir. Kazak bozkırlarında demokratik bir temsil yapılanmasının işleyişini göstermesi açısından da dikkat çeken bir siyasal bilinci yansıtmıştır. Partinin kurumsallaşma süreci, 1917 Şubat Devrimi'nin yarattığı siyasî atmosferde yerel düzeydeki kurultaylarla olgunlaştırılmış ve bu dönem genel bir kurultay ile sonuçlandırılmıştır. 21-26 Temmuz 1917 tarihlerinde düzenlenen genel kurultay, devletin yönetim şekli, muhtariyetin hukukî statüsü, toprak mülkiyeti, millî milis birimlerin teşkili, dinî işlerin tanzimi ve kadın hakları gibi konularda kurucu kararlar almıştır. Millî bir siyaset takip eden Alaş Partisi'nin programı, Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Miryakup Dulatov, Eldes Omarov, Esenğali Turmuhamedov, Abdulhamit Jündibayev ve Azımbek Birimcanov'dan oluşan bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Partinin yol haritası mahiyetindeki, Rusya'nın müstakbel yönetim biçiminden Kazak muhtariyetinin hukukî statüsüne; temel hak ve özgürlüklerden (fikir, matbuat, dernek kurma hürriyeti) sosyo-ekonomik reformlara (işçi hakları, vergi sistemi, toprak mülkiyeti) kadar geniş düzenlemeleri kapsayan 10 maddelik bu metin, 21 Ekim 1917 tarihinde Kazak gazetesinin 251. sayısında ilan edilerek kamuoyuyla paylaşılmıştır. Parti programının ilanına paralel olarak, 1917 yılının Ekim ayından itibaren teşkilatın taşra birimleri süratle yapılandırılmaya başlanmıştır. Bu genişleme stratejisinin ilk adımı, Sibiryaya muhtariyeti kurultayı sonrası Semey'e dönen Alihan Bökeyhanov tarafından atılmıştır. (12-20 Ekim). Semey şubesini takiben Omsk ve Aralık ayında Orenburg merkezli Turgay şubeleri faaliyete geçirilmiştir. Alaş Partisi'nin nüfuz alanı sadece Kazak bozkırlarıyla sınırlı kalmamış, Kırgız sahasında da kurumsallaşmıştır. Abdikerim Sıdıkov önderliğinde Pişpek'te (Bişkek) tesis edilen Kırgız şubesi;

Abdikirim Sıdıkov'un yanı sıra İşenali Arabayev, Kasım Tınıstanov, N. Tulin, D. Soronbayev, S. Çukin gibi dönemin Kırgız aydınlarının aktif katılımıyla kuzey bölgesinde güçlü bir siyasal ağ oluşturmuştur.⁵²

Ceditçilik döneminin millî hassasiyetleri, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında kaotik ortamında Korbaşı hareketi vasıtasıyla eylemsel bir dışavurum mahiyeti kazanmıştır. "Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi" olarak tanımlanan bu direniş, Türkistan'ın Rus esaretinden arındırılması ve tam bağımsızlık ideali etrafında merkezileşerek kısa sürede tüm coğrafyaya yayılan topyekûn bir mukavemet dalgasına dönüşmüştür.⁵³ Hokand şehrinde Türkistan Muhtariyeti'ni (Özerk Hükümeti) tasfiye etmeye yönelik Kızıl Muhafızlar ve Ermeni Daşnak birliklerinin gerçekleştirdiği katliam ve yağmalar sonucu; Türkistan tarihinde Rus sömürgecilğine karşı ilk organize silahlı mukavemetin fitili ateşlenmiş, bu trajik hadise Korbaşı hareketinin kitlesel bir halk mücadelesine dönüşmesini sağlamıştır.⁵⁴ Bu aşamadan itibaren Fergana Vadisi hareketin neşet ederek tahkim edildiği merkezî bir üs konumuna gelmiştir.⁵⁵ 1918 yılında kırkı aşkın Korbaşı'nın sevk ve idaresinde gerçekleşen mücadeleler Rus yayılmacılığına karşı geniş ölçekli bir cephe oluşturmuştur.⁵⁶ 2 Ekim 1921 tarihinde Buhara'ya intikal eden Enver Paşa'nın hareketin saflarına katılımı Türkistan istiklâl mücadelesinde yeni bir safhayı işaret etmiştir.⁵⁷ Enver Paşa ilk etapta Buhara ve Moskova arasında arabulucu bir rol ifa etmek girişiminde bulunmuşsa da Rus yönetimi tarafından İngiliz ajanı olduğu ve bölgesel bir emirlik tesis etme gayesi güttüğü yönünde yaftalayan yoğun bir kara propagandaya maruz bırakılmıştır.⁵⁸ Enver Paşa'nın komutayı devralmasıyla icra edilen ve profesyonelleşen operasyonlar, Kızıl Ordu'ya ağır zayıatlar verdirmiştir. Hokand'da neşet eden bu mukavemet, Enver Paşa'nın vizyonuyla yerel bir direnişten öte, tüm Türkistan'ın kurtuluşunu hedefleyen topyekûn bir millî mücadele karakteri kazanmıştır.⁵⁹ Hareket nihai bir askerî zafere ulaşamamış olsa da Rus askerî varlığı üzerinde ciddi bir yıpratma etkisi yaratmıştır.⁶⁰

52 Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", *Bellefen*, S. 289, C. 80, 2016, ss. 944-947.

53 Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 23, s. 324.

54 Baymirza Hayit, *Basmacılar - Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 31-34.

55 Hayit, *age*, ss. 47-48.

56 Abdülkadir Donuk, "Basmacı Hareketi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 107-108.

57 Andican, *age*, s. 395; Hayit, *age*, s. 196.

58 Hayit, *age*, ss. 197-198.

59 Hayit, *age*, s. 214.

60 Donuk, *agm*, s. 108.

Ceditçilik dönemi müktesebatının sonucu olarak ortaya çıkan ortak platformların geleceğe dönük fikri çıktılarında 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihli Bakü Türkoloji Kurultayı eşsiz bir tarihî tecrübeyi temsil etmiştir.⁶¹ Kurultayda alınan kararlar bağlamında çağdaş Türk Dünyasında Latin alfabesine geçiş hareketi bağlamında ortak bir yazı dili oluşturulması noktasında güçlü bir irade sergilenmiştir. Türk Dünyasının hemen her bölgesinden temsilcilerin katılımıyla toplanan Kurultay'da tartışılan konuların derinliği meselenin sadece teknik anlamda bir dil ve alfabe reformu ile sınırlı kalmadığını aynı zamanda millî kimlik temelli ortak ideolojiye hizmet eden bir içeriğe sahip olması (Türk boylarının tarihi, Türklük bilimi çalışmaları gibi) bütüncül bir mefkûreye hizmet edildiğini göstermiştir.⁶² Nitekim Türk Dünyası medeniyeti üzerine derinlikli müzakerelerin yürütüldüğü ve geniş tabanlı bir ortak platform işlevi gören Türkoloji Kurultayı, Türk Dünyasının bünyesinde barındırdığı birleştirici potansiyelin ne denli yüksek olduğunu göstermiştir. 1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı'nda Türk Dünyasında dil birliğini ve Latin alfabesine geçişi savunan aydınların önemli bir kısmı Stalin döneminin otoriter politikaları neticesinde ağır cezalara çarptırılmış ve tasfiye edilmiştir. Sovyet ideolojisi; özellikle dil bilimciler, tarihçiler, edebiyatçılar ve halkbilim araştırmacıları gibi sosyal bilimci aydınları bir tehdit olarak kategorize etmiştir. Çünkü bu aydınlar, Türk birliği idealini güden ve Türk milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapan casuslar olarak yaftalanarak kamuoyuna afişe edilmişlerdir. Bir devlet politikası hükmüne gelen İlminskiy modeli karşısında millî kimliği ve anadil özerkliğini savunan bu kitle Sovyet rejimin bekası adına sistem dışına itilmiştir.⁶³

SONUÇ

Türk Dünyasında, Asya Hun Devleti ile temelleri atılan devletleşme genelleği Göktürk Kağanlığı'nın "Türk" adını siyasî bir üst kimlik olarak tescil etmesiyle tarihî bir süreklilik zeminine oturmuştur. Tarihî düzlemde Türk devletleri arasındaki münasebetler stratejik gereklilikler doğrultusunda diplomatik ilişkileri, karşılıklı etkileşimi ve birlik kurma çabaları bağlamında kurumsal yapılanmaya yönelmelerini beraberinde getirmiştir. Tüm bu gelişmeler Türk

61 M. Öner, "I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri", *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara, 2024, s. 14.

62 Nəşib Nəşibzadə, "Sovyet Siyasətində Bakü Türkoloji Kurultayının Yeri (Tebliğin Başlıca Tezları)", *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara, 2024, ss. 97-100.

63 Buran, *age*, ss. 254-257.

Dünyasının çok tarafı iş birliğini gerektiren ortak millî bilincin ve siyasî kimliğin sürekliliğini kaçınılmaz kılan sonuçlar doğurmuştur.

Söz konusu siyasî mirasın yakınçağ döneminde keşişim noktası, modernleşme söylemi ile kendini gösteren ceditçilik hareketi bünyesinde karşılığını bulmuştur. Türk Dünyasını belirli yönleriyle (millî süreli yayınlar, usûl-i cedit okulları aracılığıyla millî eğitim sistemi, kadın hakları ve teşkilatlanma yoluyla sosyal dönüşüm) karakterize eden ceditçilik dönemi kadim Türk tarihinde merkezîyetçi ve birleştirici bir rol üstlenen kurultay, kengeş gibi adlarla anılan geleneksel ortak bilgelik pratiğini dönemin ruhuna uygun olarak yeniden şekillendirmiştir. Özellikle 1905 Rus Devrimi, Türk Dünyasında önce bir araya gelme hürriyetini devamında da teşkilatlanarak kurultaylarını gerçekleştirme fırsatını vermiştir. Bu dönemde katılımcı bir sürecin devreye girmesi ve istişare ile güçlenen bilgi paylaşımı ortak akıl süzgecinden geçerek bağımsızlık idealini taşıyan siyasî (yönetim) ve kültürel bir mahiyet kazanmıştır. Özellikle Korbaşı hareketi örneğinde görüldüğü gibi, siyasî istişareler, kriz eşikleri söz konusu olduğunda sahada bölgesel bir savunma refleksi üretmiştir. Benzer biçimde ortak bir yazı dili oluşturulması ve Latin alfabesine geçiş yönündeki güçlü iradenin sergilendiği 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, yüzüncü yılına ulaştığımız 2026 yılında tarihî bilincin yeniden inşası için son derece kıymetli bir miras niteliğine sahip olmuştur. Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan miras kalan ortak alfabe ideali, bağımsızlık sonrası dönemde Türk devletlerinin ajandasına avdet etmiştir. Bu durum ceditçi düşüncenin tarihî bir kopuş değil, yaşayan bir hareket olduğunu kanıtlamıştır.

Kurumsallaşmış bir reform hareketi hükmünde başlayan ceditçilik Türk Dünyası için siyasî bir projeksiyon tutmamızı sağlamıştır. Düşünce alanındaki canlanma etki alanını kapsamlı hale getirerek siyasî irade beyanını tetiklemiştir. Türk kimliğinin tarihî iz düşümünde; eğitimden diplomasiye ve kültürel üretime kadar hiçbir sosyal mekanizma bu dönüşüm dinamiklerinden bağımsız bir ilerleme kaydetmemiştir. Ceditçilik fikriyatı Türk Dünyasının ortak hafızasına bağımsızlığın ancak eğitilmiş bir toplum ve millî bir bilinçle mümkün olacağını nakşetmiştir. Rusya Türklerinin Müslüman İttifakı ile başlayan ortak hareket platformlarından edinilen tecrübe, ortak dil vurgusuyla olgunlaşmış ve günümüze, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi adıyla başlayan zirveler dönemi Türk Devletleri Teşkilatı'nın tesisleriyle çağın gerekleriyle örtüşen kurumsal bir boyut kazanmıştır. Tarihî birikim bir anlamda, bağımsızlık sonrası dönemde kurulan iş birliği platformlarına meşruiyet ve derinlik ka-

zandırmıştır. Ceditçilik döneminde temelleri atılan kültürel diplomasi ve eğitimde birlik ideali, bugün Türk Akademisi, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi kurumlar aracılığıyla bilimsel ve kültürel bir müktesebata dönüşmüştür.

Farklı Türk boy ve devletlerinin çok katmanlı bir birlik sağlama çabaları ve bu yolda kurumsallaşmaları, daha fazla diyalog ve uyum halinde olmaları gerekliliğine dair yönelimi beraberinde getirmiştir. Tüm bu olgular, tarihî merrada millî kimlik ve siyasî sürekliliğin korunmasının sonucunda beliren çıktılar olmuştur. Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine ömrünü adayan Mustafa Çokay'ın ifadelerinde vücut bulan “*Her Türk'ün iki vatanı vardır; birincisi kendi doğduğu topraklar, ikincisi Türkiye'dir.*” cümlesi siyasî sınırların ötesinde Türk Dünyasının tarihî, kültürel ve kimlik hafızasını yansıtan (ortak bellek ve ortak aidiyet) derinlikte bir millî duyguyu ön plana çıkarmıştır. Öyle ki söz konusu ifade duygusal bağı, kardeşlik hissiyatını ve karşılıklı manevî sorumluluğu barındırmıştır. Yakınçağda ise bu süreklilik, uluslararası teşkilatlanma ve bölgesel iş birliği çabalarıyla somutlaşmıştır.

Modernleşme söyleminin çok kutuplu çerçevede yeniden yorumlandığı ve uluslararası sistemin hızla dönüştüğü çağımızda Türk medeniyeti küresel sistemin yerine göre tamamlayıcı yerine göre dengeleyici bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Türk devletlerinin ve boylarının stratejik ufkunu genişleten siyasî gelişmeler bağlamında kurumsal iş birliği süreçleri ivme kazanmıştır. Söz konusu büyük fotoğrafın içerisinde yer alan kültürel restorasyon ve öze dönüş hamleleri; birliğin, istişarenin ve ortak iradenin rehberliğinde Türk Dünyasının tarihsel yürüyüşünü, sürekliliğini taçlandırmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması neticesinde ortaya çıkan yeni jeopolitik gerçeklik, ceditçi aydınların bir asır önce ektiği bu fikrî tohumların yeniden filizlenmesine ve Türk devletlerinin kurumsal istişare ve iş birliği zemini etrafında toplanmasına olanak tanımıştır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Ayaz, Sana Hussan, Syed Ali Shah. “Russification of Muslim Central Asia: An Overview of Language, Culture and Society”, *Global Regional Review (GRR)*, Vol. 2, No. 1, 2017, p. 70-85.

Akyol, Taha. “Ceditçilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, ss. 211-213.

Âlem-i Nisvân, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray, 1905.

Andican, A. Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

- Andican, A. Ahat. *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken, İstanbul, 2020.
- Bennigsen, Alexander. “Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası”, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed. S. Ender Wimbush, (çev: Yuluğ Tekin Kurat), Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988, ss. 303-328.
- Bennigsen, Alexandre Chantal Lemercier-Quellejey. *La Presse Et Le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920*, Mouton et Co, Paris, 1964.
- Buran, Ahmet. *Kurşunlanan Türkoloji*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.
- Campbell, Elena I. *The Muslim Question and Russian Imperial Governances*, İndiana University Press, Bloomington, 2015.
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- Devlet, Nadir. *Millet İle Sovyet Arasında-1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.
- Devlet, Nadir. *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.
- Donuk, Abdülkadir. “Basmacı Hareketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1992, ss. 107-108.
- Ekinci, Yusuf. *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları Ankara, 1997.
- Hablemitoğlu, Necip. *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hablemitoğlu, Necip. *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hayit, Baymirza. *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Hayit, Baymirza. *Basmacılar – Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- İdare. “Bir Niçe Söz”, *Süyümbike*, № 1, 1913, ss. 1-2.
- İnalcık, Halil. *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi*, 30 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, TTK, Ankara, 1944.
- Kamalov, İlyas. *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.
- Keller, Shoshana. *Mekke'ye Değil Moskova'ya-Orta Asya'da İslam Karşısı Sovyet Seferberliği 1917-1941*, (çev: Ammar Kılıç), Selenge, İstanbul, 2022.
- Khalid, Adeeb. “Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, № 2, 1994, ss. 187-200.
- Kırimal, Edige. *Özellikle 1917-1918 Yıllarında Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi*, (çev: Erol Uğur), Ötüken, İstanbul, 2023.
- Kırimer, Cafer Seydahmet. *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizm ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1948.
- Kırimer, Cafer Seydahmet. *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

- Kırımlı, Hakan. “Gaspıralı, İsmâil Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, ss. 392-395.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara, 1987.
- Kâsimov, Begali. “Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)”, *Gazi Türkiyat*, S. 6, Akt. Veli Savaş Yelok, 2010, ss. 335-361.
- Kushmuratov, Shavkat (Rahmetullah Danyar). *Türkistan’da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Bebbudi*, Bengü Yayınları, Ankara, 2021.
- Matuszewski, Daniel C. “İmparatorluk, Uluslar, Sınırlar ‘Sovyet Kazançları ve Kayıpları’”, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Ed. S. Enders Wimbush, (çev: Yuluğ Tekin Kurat), Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988.
- Mirzayeva, Lutfiya, Dilnoza Jamolova, Asadullo Hasanov, Daler Mirzayev, Abduvali Yo’ldoshev. *Türkistan Jadidlari va Huquqiy Madaniyat*, Fan Nashriyoti, Toshkent, 2025.
- Nəsibzadə, Nəşib. “Sovyet Siyasətində Bakü Türkoloji Kurultayının Yeri (Tebliğin Başlıca Tez-ləri)”, *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara, 2024, ss. 97-100.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Yeryüzünde Türkler*, Bilge Karınca, İstanbul, 2011.
- Öner, Mustafa. “I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri”, *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara, 2024, ss. 13-25.
- Qosimov, Begali. “Ceditçilik (Yenilikçilik)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 34.2 (Doğumunun 60. Yılında Yong-Söng Li Armağanı), Akt. Aziz Merhan, 2024, ss. 287-297.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Uhusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (çev: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- Taymas, Abdullah Battal. *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966.
- Tuna, Mustafa Özgür. “Gaspıralı İlminskiy’e Karşı: Rusya İmparatorluğu’nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. H. Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, ss. 141-171.
- Tekne, Kamelya. “Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 44, İstanbul, 2020, ss. 307-332.
- Tekne, Kamelya. *V. Yelagin’e Göre İnkılâp Yıllarında Kırım Tatarlarının Milli Hayâlleri*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2021.
- Tekne, Kamelya. “Şefika Gaspıralı”, *Türk Dünyası Ansiklopedisi*, <https://turkdunyasiensiklopedisi.gov.tr/detay/948/%C5%9Eefika-Gasp%C4%B1ral%C4%B1>, Erişim:10.04.2025.
- Tekne, Kamelya. “Ceditçilik Dönemi Kadın Süreli Yayınlarında Modernleşme Meselesi (“Âlem-i Nisvân”, “Işık”, “Süyümbike)”, *Türk Dünyası Modernleşmesi III: Türk Dünyasında Ceditçilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. İbrahim Arıkan, Marufjan Yuldashev, Yılmaz Özkaya, Berk Can Gümüş, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2025, ss. 311-325.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. I, Simurg Yayınları, İstanbul, 2002.
- Topsakal, İlyas, Alperen Kürşad Zengin. “Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Çıktılar”, *Kriter Dergi*, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turk-devletleriteskilati-siyasi-ekonomik-ve-kulturel-ciktilar>, 2021, Erişim: 06.03.2026.

Türkoğlu, İsmail. “Müslüman Kongreleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, ss. 96-98.

Yorulmaz, Osman. “Alaş Orda Hareketi”, *Belleten*, S. 289, C. 80, 2016, ss. 939-976.

<https://www.turkicstates.org/tr>, Erişim: 11.12.2025.